

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כו, תשל"ה

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

התרחבות המילון העברי – כיצד?

מה תהליכי התצורה, שערכים מילוניים חדשים נוצרים
בהם? תשובה מדויקת לשאלה זו מחייבת אותנו להבחין בין

תהליכי ההרחבה של רובד הביטוי (החלק הימני במילון העברי) לבין תהליכי ההרחבה של רובד התוכן (החלק השמאלי). הרחבת המילון ברובד התוכן באה באמצעות תוספת של משמעים, היינו ביצירת סמנטמות¹ חדשות ללִקְסִמֹת² קיימות. תהליכים אלו פרוכים במעטקי משמעות מסוגים שונים, כגון מְטוֹנִימִיָּה, מְטֹאפֹרָה, אֶלִיפְסָה וכדומה. ברובד הביטוי נעשית הרחבת המילון באמצעות כללי גזירה, שתוצאתם יצירת לִקְסִמֹת חדשות. להלן נתרפו בתיאור תהליכי הגזירה.

בשנים האחרונות גבר ברשויות החינוך העניין בדרכי היצירה של מלים עבריות. בחוברות שונות, שהוציא המרכז לתכנון לימודים של משרד החינוך והתרבות ובשאלוני בחינות הבגרות של בתי-הספר התיכוניים במדינה ניכרת נטייה ברורה לעסוק בנושא זה³. בעיקר דורשים מן התלמידים לתת את דעתם על דרכי הגזירה של שמות-עצם ושל פעלים; אך מתעלמים מדרכי גזירה חדשות, שאינן אופייניות לעברית הקלאסית. גם בספרי הדקדוק הנהוגים בבתי-הספר קשה למצוא מיצוי של כל תהליכי התצורה. דומה, שהגיעה

1. כאשר יש למלה אחת כמה משמעים, כל אחד מהם קרוי סמנטמה.

2. בשם לִקְסִמָּה קוראים לכל יחידה ויחידה במילון, בין שזו מלה (כגון בֵּית, סֶפֶר וכד') ובין שזה צֶרֶף (כגון בֵּית-סֶפֶר, עוֹרֶף-דֵּין, מִשָּׁא וּמִתָּן).

3. אכן, ההוראות הניתנות לנבחנים בשאלוני בחינות הבגרות אינן ברורות כל צורפן. וראה בעניין זה עוד להלן.

השעה לנסות להעמיד כללים חדשים לתצורה המילונית של העברית המודרנית.

אמנם לאחרונה נעשו כמה ניסיונות בכיוון זה. נזכיר כאן את תיאורו של ז' בן-חיים בערך "דקדוק עברי – מורפולוגיה" באנציקלופדיה יודאיקה⁴ וכן את מאמרו של ד' טנא⁵. להלן נציע מודל משלנו לתיאור תהליכי התצורה של שמות-עצם ופעלים בעברית החדשה.

שמות-עצם

שורש + תוכית – הדרך הקלאסית, שגוזרים בה שם-עצם חדש בעברית, היא מיזוג של שורש עברי עם דגם קיים של משקל. השורש הוא הבסיס, המספק את יחידת המשמעות היסודית, והוא מורכב בדרך כלל משלושה עיצורים. המשקל הוא צורן-גזירה, המורכב מתנועות או מעיצורים ותנועות. צורן-המשקל הוא אפוא מוספית, היינו חלק הנוסף על הבסיס. אולם מוספית זו שונה משני סוגי המוספיות השכיחות בלשונות אירופה (התחילית הנוספת לפני הבסיס, והסופית המצטרפת לאחריו); וזו אינה מצטרפת לבסיס כיחידה אחת, אלא מוחדרת בין עיצורי השורש. השורש שונה גם הוא מן הבסיסים שבלשונות אירופה בכך, שאין לו קיום עצמאי משלו, אלא קיום שבהפשטה בלבד. שלד זה של עיצורים

Z. Ben-Hayyim, "Hebrew Grammar — Morphology", 4.
Encyclopedia Judaica, vol. 8, pp. 102–124.
D. Téné, Israeli Hebrew, Ariel 25, Winter 1969. pp. 48–63. 5.

מתחיה רק לאחר שמצטרף אליו צורן-הגזירה. לדוגמה:
 הלקסמה כָּנַס (נוצרה בדרך של החדרת תוכית של שתי
 תנועות בתוספת הטעמה מלעילית אל בין עיצורי השורש
 כ-נ-ס. במקרה זה התוכית היא המשקל המלעילי '־ָ-ָ-'.
 במקרים אחרים שייכים לצורן גם עיצורים - הפול לפי
 דגם המשקל, כגון: מְסָדָר = ס-ד-ר + מְ-ָ-ָ-.

השימוש בתוכיות לשם גזירה של מלים אופייני ללשונות
 השמיות⁶. אין פירוש הדבר, כי בשפות הללו אין נוהגים
 להשתמש גם בתחיליות ובסופיות כדי ליצור לקסמות חדשות,
 אולם מקרים אלו נדירים יחסית. מוזר אפוא למצוא בשאלוני
 בחינות הבגרות בהפעה עברית לבוגרי בתי-הספר התיכונים
 הוראות בנוסח זה: "ציין את המשקל, את משמעותו וכן
 ציין את דרכי הגזירה (שורש ומוספיות [= "אותיות נוספות"])
 בשמות-העצם שלפניך". ניסוח זה מטעה את התלמידים ואת
 המורים, משום שהוא מרמז, כאילו צורני-הגזירה בעברית
 הם תחיליות וסופיות בלבד; המנסחים מתעלמים מקיומו של
 צורן-הגזירה השכיח ביותר - התוכית.

לעתים רחוקות נוצר שם-העצם החדש באמצעות תוכית
 עברית ל"שורש", שאין מקורו עברי. יש המכנים דרך זו
 בשם "תצלול", משום שהתוכית העברית מעניקה פאן צליל
 עברי למלה בעלת בסיס לועזי. בדרך זו יצר בן-יהודה

6. ראה גליסון H.A. Gleason, An Introduction to Descriptive Linguistics, N.Y., Holt, Reinhart & Winston 1961 (rev. ed.) p. 73.

את המלה מברשת או 'מבְרֶשֶׁה'⁷ (לימים נגזר מן השם הזה גם הפועל הבריש); 'השורש' הלועזי הופק מן המלים הלועזיות brush, Bürste, והוא צורף לצורן-המשקל מְקַטֵּל. בדרך דומה נוצרה המלה כָּהַל (במשקל קִטֵּל) מן אלכאהל הלועזי.

ב ס י ס + סופית – כאמור, לא בכל המקרים משתמשים בתוכית כדי ליצור לקסמה חדשה. יש שנוטלים ב ס י ס קיים (שכבר עבר את התהליך של מיווג עיצורי השורש עם צורן-המשקל) ומצרפים אליו סופית-גזירה. למשל, דרך הגזירה של הלקסמה יערן מצטיירת כך: יַעַר + יָן = יערן. כאן נוספת הסופית יָן לציון פועל הפעולה (הִיאָנַט). בדרך דומה נוצרו: מקלען (הבסיס – מְקַלֵּט), אגרוֹפֶן (הבסיס אגרוֹף) ועוד. הלקסמה פזמונאי נוצרה באמצעות צורן האנגט –אי לבסיס פזמון, וכך נוצרו גם עיתונאי, חקלאי (חקלא – שדה בארמית), מילונאי ומְלונאי. סופית אחרת הנפוצה בשימוש היא –ות ליצירת מלים המציינות מושגים מופשטים ותכונות: בדלנות, מדינאות, תאוננות. המלה מלאכותיות נוצרה באמצעות הסופית –ות, שנוספה על שם-התואר מלאכותי; ובאותה דרך גורו מעשיות, מדינות וכיו"ב. כן מקובלות בשימוש הסופיות –יה (ספרייה, מדרשייה), –ון (שבועון, גנון, דרכון). ויש שהבסיס, שהסופית מצטרפת אליו, שאול מלועזית. גם במקרים אלו (כבמקרים של 'שורש'

7. במילוננו מעיר בן-יהודה, כי מלה זו נוצרה ע"ד השימוש במלה המקבילה הרזוחת בערבית ההמונית אבל אפשר שאין זה שורש שמי".

שאל בתוספת תוכית המשקל) מעניקה המוספית העברית למלה הלועזית צליל עברי: בנקאי, ספורטאי, היסטוריון, סופרייה, סטיקיה⁸.

בסיס שאל – תוספת של בסיס עצמאי למילון היא בדרך-כלל תוצאה של שאילת מלה מלועזית⁹. מלים כאלה יש שהן נשאלות כצורתן: בנק, רדיו, קונצרט, אוטובוס, אמבולנס, ויש שהן עוברות התאמה חלקית לדגמים עבריים: אנטיברסיטה, היסטוריה. אוצר המלים של העברית הישראלית קלט מלים שאולות רבות, שבאו לציין מושגים, שהם חלק מן העולם המודרני, כגון: טלוויזיה, טרנזיסטור, אקולוגיה, טלפון. חלק מן המלים הללו מוחלפות במשך הזמן במונחים עבריים, אולם רבות מהן נשארות במילון בצורתן הלועזית, והרי הן חלק בלתי-נפרד מאוצר המלים של העברית החדשה. אין צריך לומר, שבמשך כל שנות חייה של לשוננו נקלטו בה מלים שאולות רבות: מלפון, סנדל, גזבר, קפה ועוד הרבה. מוזר הדבר, שספרי הדקדוק המקובלים מתעלמים מעובדה זו כמעט לחלוטין; תלמידים רבים מתלבטים בשאלה, כיצד להפעיל על לקסמות אלה את כללי הנטייה וההגה של

8. בלשון העממית ובסלנג מצויה גם הדרך ההפוכה – צירוף סופית לועזית לבסיס עברי: "שריוֹנר", "שְׁקמיסט".

9. הצעתו של בן-יהודה בתרע"ד ליצור שרשים חדשים בחינת "יש מאין" לא נתקבלה בשעתה על דעת חברי ועד הלשון העברית (ראה ר' סיוון, "על חידושי מלים", הוצאת "לשוננו לעם", תשכ"ח, עמ' ר').

הדקדוק העברי; לדוגמה, רבים אינם יודעים, כיצד לבטא את האות פ' שבראש המלים פילוסוף, פילוסופיה.

לְקַסְמָה רַב-בְּסִיסִית – דרך אחרת של גזירת שמות-עצם, אשר הייתה נדירה למדי בתקופות קדומות בתולדות הלשון, נעשתה מקובלת למדיי בלשון ימינו. הפונה למיזוג של מספר בסיסים – או חלקי בסיסים – לשם יצירת לקסמה חדשה. במרבית המקרים נוצרת הלקסמה החדשה ממיזוג של שני בסיסים, אולם לפעמים מספר הבסיסים המרכיבים הוא גדול יותר (למשל, הנוטריקון סָמָל נוצר משלושה בסיסים: טָגַן מחוץ למגין). סוג זה של גזירה כולל הן הרכבים (כאשר המרכיבים מתמזגים לתיבה אחת) והן צָרְפִים וניבים ("צירופים כבולים" של כמה תיבות). לעתים חל מעבר מִצָּרֶף להרכב; הגילוי החיצוני של התהליך הזה הוא גראפי, אולם הוא מעיד על תפיסה ברורה של הצירוף כמושג אחד: מד-חום ← מדחום, בין-לאומי ← בינלאומי, סוף-שבוע ← סופשבוע (בהשפעת הלעז)¹⁰. נטייה מסוג זה קיימת במיוחד, כאשר רכיבו הראשון של הצרף הוא בגדר "מלה סִינְטֶמָטִית", היינו בסיס, שאינו בעל משמעות מלאה בפני עצמו, אלא מקבל משמעות (או מוטב – מעניק משמעות) רק בהצטרפו אל בסיס אחר. הרכיב השני של צָרֶף כזה הוא לעולם "אוטוסימט", היינו הוא בעל משמעות מלאה לעצמו: דוֹחִי, תת-שׁר. רבים מהצרפים המורכבים מבסיס סינסמנטי

10. בחיבורים של ילדים הלומדים בבי"ס יסודי מצאנו בית ספר כתוב כך; ביצפר. הילדים אף נוהגים להציב את ה' הידיעה בראש הצירוף: הבית-ספר.

בתוספת בסיס אוטוסמנטי משמשים כשמות-תואר: תת-עורי, קדם-מקצועי, בתר-מקראי, בין-לאומי, על-מגמתי, רב-ממדי, דו-משמעי.

חלק מן ההרכבים נוצרים, כאמור, משני בסיסים, שהתמזגו בשלמותם: רשמקול, דָּרְגָנוּע, רְמָקוּל; אחרים נוצרים מצירוף של חלקי בסיסים: קטנוע, דחפור, רמזור. לעתים "חלקי הבסיסים" אינם אלא אות או שתיים מכל בסיס; והרכבים אלו הם נוטריקונים, שהיו ללקסמות: דוֹחַ, תפוז, זחלם, סטיל.

אם בלקסמות עסקינן, מן הראוי להזכיר גם צירופים מילוניים, שלא התמזגו לתיבה אחת, היינו צרפים וניבים, שהם בגדר צירופים שמניים כבולים: גן ילדים, בשר ודם, בדק בית, גרסא דינקותא, נטורי קרתא, דרך ארץ. נוכל לסכם את דרכי הגזירה של שמות-עצם בעברית הישראלית:

סוגי-משנה

התהליך

1. שורש + צורן-משקל
שורש עברי + תוכית; שורש שאול + תוכית
2. בסיס + סופית-גזירה
בסיס עברי + סופית עברית; בסיס שאול + סופית עברית; בסיס עברי + סופית שאולה (עממי)
3. בסיס שאול
העברה ללא שינוי מן הלועזית; העברה אגב התאמה קלה למערכת הצורות העברית
4. לְקַסְמָה רב-בסיסית
הרכב, נוטריקון, צרף, ניב

11. יש רושמים את הצרף 'בין-לאומי' כתיבה אחת: 'בינלאומי'.

בטרם נסקור את התהליכים, שמספר הפעלים מתרחב בהם, נחזור ונדגיש את ההנחה, שכל פועל בבניין מסוים הוא בגדר לְקַסְמָה לעצמה (לצורך קביעה זו ייחשבו כל זוג מזוגות הבניינים פיעל-פועל, הפעיל-הופעל, שפעל-שופעל לבניין אחד). שתיים הן הדרכים ליצירת פעלים חדשים בעברית המודרנית. הדרך הראשונה היא השימוש בשורש קיים בבניין, שלא שימש בו לפני כן; לדרך זו אפשר לקרוא "חידושי בניין", והיא מקבילה בעיקרה לתהליך של גזירת שם-עצם חדש ע"י צירוף צורן-המשקל אל השורש. הדרך השנייה היא הפקת שורשים חדשים ממלים, שלא היה להן פועל מקביל כלל, בעיקר משמות-עצם (עבריים או שאולים מלועזית). להלן נסקור כל אחת מן הדרכים הללו.

חידושי בניין - השורש בטח משמש במקורותינו בבניין קל, נפעל, הפעיל והופעל. בעברית החדשה החלו להשתמש בשורש זה גם בבניינים פיעל ופועל במשמע של insurance. לפנינו אפוא לְקַסְמָה חדשה, ערך מילוני בעל משמע מיוחד, שאינו גזור באורח אוטומאטי מן המשמעים, שיש לשורש זה בבניינים האחרים. נטלנו שורש קיים וצירפנו אליו צורן-בניין (תוכית) כדי להפיק פועל במשמעות חדשה. השורש אפס משמש במקרא בבניין קל (כי אָפַס עריץ וכלה לק - ישעיה כט, כ); בעברית של ימינו משתמשים בצורת הפיעל של השורש הזה הן בלשון הטכנית והן בלשון העממית, ובלשון הספרות רווח גם השימוש בצורות הפעיל והתפעל. גם במקרה זה לפנינו לקסמות חדשות, שנוצרו

בדרך של חידושי בניין. דוגמות אחרות: הדהים (במקרא – נדהם, ובלשון ימה"ב – דהם), נגרם (בלשון חז"ל – גרם, הגרים), הזריק (במקרא – זרק, בלשון חז"ל – זרק), זנק והזניק (במקרא – זינק), הזדחל (במקרא – זחל, בלשון חז"ל – הזחיל), החזיר (במקרא – חרף בקל ובפייעל). בחידושי בניין – כבחידושי שם-עצם – מדובר תמיד בצירוף של תוכית אל השורש כצורן-גזירה. תוכית זו יש שהיא מורפבת מתנועות בלבד, ויש שנוספים עליה גם עיצורים (פגון: שָׁבַר – נִשְׁבַּר). פועל נטוי בנוי אפוא מצורן-תוכן בסיסי (שורש), מצורן גזירה (הקובע את הבניין) ומצורן נטייה (הקובע את הזמן או הדרך, הגוף, המין והמספר); בצורה התבקשנו, למשל, צורן-התוכן הוא השורש בקש, צורן-הגזירה הוא הָתָה--וְ, וצורן-הנטייה הוא --נָ12.

חידושי שורש – כאשר מופיע במילון שורש-פועלי חדש (היינו שורש המשמש בפועל באחד או באחדים מן הבניינים), יש שהוא גזור ממלים עבריות שמחוץ למערכת הפועל (בעיקר משמות-עצם, אך גם משמות-תואר, תוארי-פועל וכינהיים), ויש שהוא גזור ממלים שאולות מן הלועזית,

12. העברית היא, פידוע, "לשון סינתטית", שבה היחסים הדקדוקיים מובעים באמצעות הרכבה של צורנים למלה אחת. לכן קשה לעתים להבחין בין צורני-הגזירה לצורני-הנטייה במלה אחת, למשל, הדגם התפעל משתנה בנטייה: מתפעל, אתפעל, תתפעל... היסודות המשותפים לכל הצורות שבבניין הם צורן-הגזירה (במקרה שלפנינו – ת שוואית בסוף ההברה הראשונה, תנועת פ-הפועל ודיגוש ע-הפועל).

שאין להן שורש במובן המקובל במערכת הצורות העברית¹³. הפועל חָיִיל בבניין פיעל נגזר משם-העצם חָיִיל, כדי לציין הפיכת האזרח לחייל (במקורות אין פעלים הנגזרים משורש זה). דוגמות אחרות לדגומינאציה (גזירת פעלים משמות) הם הפעלים: כָּיִיס, סִיבָן, הסתבן, שיוק, בייל, אייר (אור), חֶשְׂמַל, התחשמל, עדפן, בָּנָאס, דיוח. בכל הדוגמות הללו נגזרו הפעלים החדשים בבניינים הקרויים "כבדים", ואכן מרבית החידושים הם בבניינים אלו¹⁴. מבין החידושים שבבניינים האחרים נזכיר: גָּרַב, הלחין, הצחין, התניע¹⁵.

שרשים, שנגזרו ממלים שאולות, משמשים רובם ככולם בבניינים הכבדים בלבד. הסיבה לתופעה זו נעוצה בכך, ש-שרשים אלו כוללים בדרך כלל יותר משלושה עיצורים, ולכן אין אפשרות ליצור מהם פעלים אלא בבניינים הכבדים – פיעל, פועל והתפעל. להלן דוגמות לחידושים כאלה: הִפְנַט (היפנוזה), טִלַּפֵּן (טלפון), טִלְגֵּרַף (טלגרף), סִמְפַּת (סמפתייה), צִנְזַר (צנזורה), קִטְלַג (קטלוג), פִּרְטַט (פלירט).

13. במרבית המקרים נקלטת המלה השאולה תחילה כשם-עצם. בשלב מאוחר יותר יש שגזורים מן השם שורש פועלי; למשל, טלפון = לטלפן.

14. לפי סטאטיסטיקה, שערך ר' סיוון, מקיפים החידושים שבבניינים הכבדים כ-70% מכלל חידושי הפועל בעברית החדשה. ראה "על חידושי מלים" (נופר לעיל, הערה 17), עמ' ח'.

15. השורש תנע, בדומה לשרשים תרם, תרע, הוא בגדר הרחבה של השרשים נוע, רום, רוע דרך שמות-העצם תנועה, תרומה, תרועה. העיצור ת, שבמקורו שייך לצורת-המשקל, הפך לעיצור הראשון של השורש המורחב.

ברבים מחידושי השורש הַדְנוּמינאטיביים יש שורש של ארבעה עיצורים, והעיצור הנוסף בהם הוא חלק מצורן-המשקל של שם-העצם, שנגזר ממנו השורש החדש; למשל: משכּוֹן ← לַמְשָׁכָן. שרשים מורחבים אלה אפשר למיין לכמה קבוצות. פעלים מן הדגם מְפַעֵל נוצרו משמות במשקלים מקטל, מקטולת וכיו"ב: מסַפֵּר, מַשְׁפָּן, מַרְפֵּז, מַלְכֵד, מַסְחֵר, מִיקֵד. הדגם תְּפַעֵל נוצר מאחד המשקלים תקטיל, תקטולת, תקטולה: תִּדְרֵךְ, תִּזְמֵר, תִּחְזֹק, תַעֲתֵק, תִקְצֹר, תִמְצֹת, תִקְצֹב¹⁶. הדגם פְּעֵל נוצר מן המשקלים קִטְלָן: קִטְלָנִי, קִטְלוֹן, חִמְצָן, סִקֵּר, אִפִּיין, דְּמִיין, דְּגִמּוֹ, עֲצָבּוֹ, רִאִיין, תִּמְרוֹן. דגם פִּוְרָה פְּחוֹת הוא פְּעֵלֶת: עִבְרֵת (עברית), תִכְנַת (תכנית).

על הדגמים הללו יש להוסיף את תת-הפניין פְּעֵלֶל, האופייני למדיי לעברית החדשה. סִפְרָר, שִקְלֵל, זְמֵרֵר, כְּדֵרֵר, תִכְנֵן, תִקְנֵן, צִחֲקֵק, סִחֲרֵר, אִשְרֵר; דגם זה אינו גזר ממשקל מסוים של שמות-עצם. לפנינו-כאן תחילתה של דרך שלישית של יצירת פעלים בעברית החדשה – גזירה של פעלים משרשים קיימים על פי דגמי תת-בניינים השייכים ל"משפחת הפיעל".

16. לפועל תְּדַלֵק אין שם-עצם יסודי, ולכן אין לראות אותו כדוּמינאציה ישירה, אלא כגזירה אנאלוגית לפי פעלים דוּמינא-טיביים. הוא הדין בפועל תִזְמֵן. [בועדה ללשון העיתונות לפני 25 שנים בערך הוצע תחילה שם-העצם תִזְמִין - timing - וממנו נזר הפועל - ע"א.]

תיארנו את התרחבות המילון של העברית החדשה ברובד הביטוי בלבד. מן הראוי לחזור ולומר, כי הרחבת המילון נעשית ברובד התוכן – ע"י תוספת של סמנטמות. התהליכים האופייניים לרובד התוכן הם מעתקי המשמעות, ואילו התהליכים האופייניים לרובד הביטוי הם תהליכי תצורה. צמצמנו את סקירתנו גם לדרכי ההתרחבות של המילון ביצירת שמות-עצם ופעלים בלבד. מטרתנו הייתה להדגיש, שבתיאור תהליכי התצורה בעברית של ימינו אין עוד להסתפק בדרכים "הקלאסיות", המתוארות בספרי הלימוד לבתי-הספר. הכרה אמיתית ומקפת של כיווני היצירה בעברית המודרנית מחייבת עיון בכל דרכי התצורה המילונית.